

نقش عرف در تفسیر قوانین خانواده

اکرم محمدی ارانی

رئیس هیأت مدیره

دکتر فائزه عظیم زاده اردبیلی

استادیار دانشگاه امام صادق (ع) پردیس خاوران

ویراستار ادبی:

لیلا خسروی

دانشگاه امام صادق
پردیس خاوران

نشر میزان

سرشناسه : محمدی ارانی، اکرم، ۱۳۶۱-
 عنوان قراردادی : ایران. قوانین و احکام
 عنوان و نام پدیدآور : نقش عرف در تفسیر قوانین خانواده /
 اکرم محمدی ارانی، فائزه عظیم زاده اردبیلی
 مشخصات نشر : تهران: نشر میزان، ۱۳۹۳
 مشخصات ظاهری : ۲۲۴ ص.
 فروست : علوم اجتماعی: ۷۵۷
 شابک : 978-964-511-556-0
 وضعیت فهرست نویسی : فیا
 یادداشت : کتابنامه: همچنین به صورت زیر نویس
 موضوع : حقوق خانواده — ایران — تفسیر و استنباط
 روضوع : عرف (فقه) — ایران
 شناسه افزوده : عظیم زاده اردبیلی، فائزه، ۱۳۴۲-
 رده بندی کنگره : ۵۳۳/۸/۳۷:۵۳۳ KMH
 رده بندی دیسی : ۳۴۶/۵۵۰۱۵:
 شماره کتابساز ملی : ۳۳۸۰۱۱۷

هرگونه کپی، چاپ، کپی، فایل الکترونیکی و... از این اثر بدون اخذ مجوز
 از ناشر، خلاف قانون بوده و پیگرد قانونی دارد.
 لطفاً در صورت نیاز، موارد را به شماره تلفن های ذیل اطلاع دهید.

۷۵۷
 نشر میزان
 نقش عرف در تفسیر قوانین خانواده
 اکرم محمدی ارانی
 ویراستار علمی: دکتر فائزه عظیم زاده اردبیلی
 ویراستار ادبی: لیلی حسینی
 چاپ اول: بهار ۹۳
 قیمت: ۹۰۰۰ تومان
 شمار: ۱۰۰۰ نسخه
 شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۱۱-۵۵۶-۰

دفتر مرکزی: خ شهید بهشتی، بعد از چهارراه سهروردی، خ کاوسی فر، کوچه نکبسا، پلاک ۳، تهران ۸۸۴۴۹۱۳
 فروشگاه مرکزی: خ انقلاب، رویروی درب اصلی دانشگاه تهران، ابتدای خ قهرزای، پلاک ۱۳، تهران ۶۶۴۶۷۷۷۰
 واحد پخش و فروش: خیابان سمیه، بین مفتاح و فرصت، پلاک ۱۰۴، تلفن ۸۸۴۴۹۵۲۹-۳۱
 پست الکترونیکی: mizannasher@yahoo.com وب سایت: www.mizan-law.ir
 میدان صنعت، بلوار فرحزادی، خیابان شهید طاهرخانی، دانشگاه امام صادق (ع)، پردیس خاوران،
 دفتر نشر متون علمی حوزه معاونت پژوهشی و فناوری، تلفن ۲۲۰۶۵۳۳۷
 پست الکترونیکی: nashriat@isuw.ac.ir وب سایت: www.isuw.ac.ir

فهرست مطالب

مقدمه	۱۱
فصل نخست - نقش و کاربرد عرف در نظام حقوقی اسلام با رویکردی به قوانین خانواده	
۱. مبانی شناسی اصطلاحات	۱۸
۱-۱. شناسایی عرف	۱۸
۱-۱-۱. معنای لغوی	۱۸
۱-۱-۲. عرف و «عرف» در قرآن کریم	۲۰
۱-۱-۳. معنای اصطلاحی	۲۳
الف. تعریف عرف در فقه و اصول	۲۳
ب. تعریف عرف در دانش حقوق	۲۵
۱-۲. واژه‌شناسی عادت	۲۷
۱-۲-۱. معنای لغوی	۲۷
۱-۲-۲. معنای اصطلاحی عادت در فقه و اصول	۲۸
۱-۲-۳. مقایسه عرف با عادت	۲۹
۱-۳. واژه‌شناسی تفسیر	۳۰
۱-۳-۱. معنای لغوی تفسیر	۳۰
۱-۳-۲. معنای اصطلاحی تفسیر	۳۱
۱-۴. واژه‌شناسی مصلحت	۳۲
۱-۴-۱. رابطه عرف و مصلحت	۳۳
۲. سیر تاریخی عرف در نظام‌های حقوقی	۳۶
۲-۱. نقش عرف در نظام‌های حقوقی	۳۵
۲-۲. پیشینه کاربرد عرف در نظام قانون‌گذاری اسلام	۳۸
۲-۲-۱. تاریخچه کاربرد عرف در فقه اهل سنت	۳۹
۲-۲-۲. تاریخچه کاربرد عرف در فقه شیعه	۴۰
۳. نقش عرف در استنباط احکام	۴۲
۳-۱. ارکان و عناصر عرف	۴۲

- ۳-۲. حجیت و اعتبار عرف ۴۵
- ۳-۲-۱. ادله حجیت عرف در استنباط احکام ۴۸
- الف. کتاب ۴۸
- ب. سنت ۴۹
- ج. اجماع ۵۱
- ۳-۲-۲. اقسام تعارضات عرف با سایر ادله و راهکارهای عمومی حل تعارض ۵۳
- الف. تعارض عرف و لغت ۵۴
- ب. تعارض عرف با عرف ۵۵
- ج. تعارض عرف و نص ۵۷
- د. تعارض عرف با قانون ۵۸
۳. شرایط و قلمروی کاربرد عرف ۶۲
- ۳-۱. شرایط عرف معتبر ۶۲
- ۳-۲. درجۀ عرف و فقه ۶۶
- ۳-۳. کاربرد عرف در فقه خانواده ۶۸
۴. نقش و جایگاه عرف در تفسیر قوانین ۷۱
- ۴-۱. ضرورت و موارد تفسیر قانون ۷۱
- ۴-۲. انواع تفسیر بر اساس مرجع تفسیر ۷۶
- الف. تفسیر قانونی ۷۶
- ب. تفسیر قضایی ۷۷
- ج. تفسیر شخصی یا تفسیر علمای حقوق (فقهین) ۷۹
- ۴-۳. نقش عرف در تفسیر قانون در مکاتب مختلف تفسیر ۸۱
- ۴-۳-۱. مکتب تفسیر لفظی ۸۱
- ۴-۳-۲. مکتب تحقیق علمی آزاد ۸۲
- ۴-۳-۳. مکتب تفسیری اسلام (شیعه و اهل سنت) ۸۳
- ۴-۴. تفسیر قابل قبول در حقوق ایران ۸۳
- ۴-۴-۱. شرایط تفسیر قانون در حقوق ایران ۸۴
- ۴-۴-۲. مراجع تفسیر قانون در حقوق ایران ۸۶
- ۴-۴-۳. نقش عرف در تفسیر قوانین در حقوق ایران ۸۷
- الف. جایگاه عرف در تفسیر و اجرای قانون مدنی ایران ۸۹

- ب. جایگاه عرف در تفسیر قوانین مدنی خانواده ۹۲
- ج. قلمرو عرف در حقوق جزا ۹۴

فصل دوم - مصادیق عرف در حقوق خانواده

۱. مصادیق عرف در قرآن کریم ۱۰۱
۲. مصادیق عرف در قانون مدنی ۱۰۷
- ۲-۱. خواستگاری ۱۰۷
- ۲-۲. استرداد هدایای نامزدی ۱۰۸
- ۳-۱. توالی عرفی ایجاب و قبول ۱۱۰
- ۴-۱. مهر ۱۱۱
- ۴-۱-۱. مهر اسمی ۱۱۲
- ۴-۲. مهر المثل ۱۱۳
- ۴-۳. مهر المتعارف ۱۱۵
- ۵-۲. نفقه ۱۱۶
- ۶-۲. اجرت المثل و نحله ۱۲۲
- ۷-۲. حسن معاشرت ۱۲۷
- ۸-۲. تمکین ۱۳۰
- ۹-۲. تشخیص مصالح خانواده ۱۳۲
- ۱۰-۲. عسر و حرج ۱۳۳
- ۱۱-۲. شروط ضمن عقد ۱۳۹
- ۱۲-۲. تشخیص زمان استفاده از خيار فسخ نکاح ۱۴۳
- ۱۳-۲. حضانت طفل ۱۴۳
- ۱۴-۲. احترام به والدین ۱۴۶
- ۱۵-۲. تربیت طفل ۱۴۶
- ۱۶-۲. تأدیب و تنبیه کودکان ۱۴۷

فصل سوم - تقابل و تعارض عرف و شرع و راهکارهای رفع تعارض

در تفسیر قوانین خانواده

۱. تقابل و تعارض عرف و شرع در تفسیر قوانین خانواده..... ۱۵۲
- ۱-۱. مفهوم تقابل و تعارض عرف و شرع..... ۱۵۲
- ۱-۲. مبادی و منشأ عرف..... ۱۵۴
۲. برخی از مصادیق تعارض عرف و شرع در خانواده..... ۱۵۹
- ۲-۱. مهریه..... ۱۵۹
- ۲-۲. جهیزیه..... ۱۶۲
- ۲-۳. اجرت‌المثل..... ۱۶۴
- ۲-۴. دیات..... ۱۶۷
۳. راهکارهای تخصصی رفع تعارض عرف و شرع در قوانین خانواده..... ۱۶۹
- ۳-۱. راهکار اول: پیروی از مصالح..... ۱۶۹
- ۳-۱-۱. جایگاه مصالح در فقه شیعه..... ۱۷۲
- الف. مفهوم شناسایی مصالح..... ۱۷۳
- ب. تبعیت احکام از مصالح واقعی (نفس الامری)..... ۱۷۳
- ج. انواع مصالح..... ۱۷۶
- د. ضوابط و معیارهای تشخیص مصلحت..... ۱۸۰
- هـ. مرجع تشخیص مصلحت..... ۱۸۲
- و. رابطه عرف و مصلحت..... ۱۸۳
- ۳-۱-۲. جایگاه مصلحت در مقام اجرا و حکومت..... ۱۸۶
- الف. نقش مصلحت در رفع تعارض احکام شرع..... ۱۹۰
- ب. جایگاه مصلحت در قوانین ایران..... ۱۹۱
- ۳-۱-۳. جایگاه مصلحت در قوانین مرتبط با خانواده..... ۱۹۴
- ۳-۲. راهکار دوم: فرهنگ‌سازی..... ۲۰۱
- یافته‌های پژوهش..... ۲۰۵
- منابع و مأخذ..... ۲۰۹
- الف. منابع فارسی (کتاب‌ها و مقالات)..... ۲۰۹
- ب. منابع عربی..... ۲۱۹

به نام خدا

«لقد منَّ الله على المؤمنين إذ بعث فيهم رسولا من أنفسهم يتلوا عليهم آياته ويزكيهم ويعلمهم الكتاب والحكمة وإن كانوا من قبل لفى ضلال مبين»

(آل عمران، ۱۶۴)

بلندمرتبه‌ترین خداوند بزرگ و ذات احدیت را که امتیاز و درجه عالمان و دانشمندان را در نزدیکی به جایگاه پر عظمت خویش قرار داد؛ همان که در این آیه شریف بر مؤمنان منت نهادن گام‌های نخستین خودشان رسولی برانگیخت تا برای آنان آیات وحی بخواند و ایشان را بشریت تعلیم دهد. به راستی مرتبت علم و دانش و فضل و معرفت در نزد خدا جایگاهی دارد که به حدیث به واسطه دهش آن به آدمی بر بشریت منت نهاده است.

خداوند را شاکریم که در عصری که هنوز در برخی کشورهای جهان، زنان را واجد شرایط شرکت در محافل سیاسی، اجتماعی و علمی و علمی نمی‌دانند، خواهران گرامی ما در عرصه علم و تحقیق و پژوهش پیش می‌روند. به جهت اراده استوار خویش، اندیشه‌ها را به تکاپو و قلم‌ها را به حرکت وا می‌دارند. رئیس محترم دانشگاه امام صادق (علیه السلام) آیت الله مهدوی کنی).

این توفیق الهی است که یک مرکز داعیه‌دار علم و دانش بتواند در دستیابی به اهداف بلند خود، برنامه‌های خویش را بر مدار معرفت و دانایی قرار دهد. زیرا علم و معرفت از چنان قدر و منزلت و عظمتی برخوردار است که باید گام‌های بلند در مسیر آن را از الطاف الهی دانست. دانشگاه امام صادق علیه السلام - پردیس خراسان، در طی سالیان گذشته افتخار این را داشته است که در این راستا هر چند مختصراً کوتاه گام‌هایی برداشته و افق بلندی را در چشم انداز علمی خود پیش رو دارد که البته برخی فعالیت‌ها به صورت راهبردی یعنی درازمدت و برخی فعالیت‌ها به صورت میان مدت و کوتاه مدت بوده است. از جمله فعالیت‌های این مرکز در بخش‌های علمی و آموزشی و پژوهشی، به انجام رسانیدن برخی طرح‌ها، پژوهش‌ها و انتشار آن در قالب کتاب می‌باشد که اهداف متعالی دانشگاه را در دستیابی به رویکردهای تعیین شده به پیش

خواهد برد. در این راستا الگوی اسلامی ایرانی رشد و تعالی و پیشرفت در مسیر اهداف متعالی و بلند نظام جمهوری اسلامی، از رویکردهای نوینی است که در دستیابی به فعالیت‌های برنامه‌ای مورد توجه واقع می‌شود.

معاونت پژوهشی از زمان تشکیل تاکنون به این مهم توجه داشته و برنامه‌ها و فعالیت‌هایی را به انجام رسانیده است. این معاونت تلاش دارد با عمق بخشیدن به این فعالیت‌ها و تهیه و تنظیم برنامه‌های راهبردی در راستای محقق نمودن پژوهش‌هایی می‌آید، راهبردی و کاربردی دانشگاه گام‌هایی را بردارد؛ و مطابق با ساختار علمی دانشگاه به عنوان سازمانی دانش بنیان، برنامه محور، توسعه‌گرا و تحول‌مدار برای پاسخگویی به نیازهای رو به رشد جامعه فراگیران خود، تلاش دارد با نیازسنجی و پاسخگویی به نیازهای علمی خود به ویژه در شاخه‌های مطالعات زنان با گرایش‌های علمی و انسانی پاسخ دهد.

خوشبختانه این فعالیت در استقبال اساتید، دانشجویان و برخی محیط‌های علمی در استفاده و بهره‌برداری از برخی کتب چاپ شده بوده است. از کلیه کسانی که ما را در این مسیر یاری نموده‌اند تشکر و تقدیر نموده و از همه محققان و فرهیختگان گرامی جهت همکاری در امور علمی پژوهشی تشکر می‌نماییم.

اداره کل پژوهش - معاونت پژوهشی و فناوری

دانشگاه امام صادق (ع) - چابکس خاوران

«ما هیچ پیامبری را، جز به زبان قومش نفرستادیم تا (حقایق را) برای آنها آشکار

سازد...»^۱

عرف و عادت از عوامل قوام و شکل‌گیری حقوق در یک جامعه و خمیرمایه و حاکم نام‌های حقوقی دنیا است. جامعه بشری همواره با حقوق همراه بوده و حقوق پیش از قانون‌گذاری، به صورت عرف و عادت و رسوم، بر روابط اجتماعی حاکم بوده است. به عبارت دیگر، از نظر تاریخی، عرف مقدم بر سایر منابع حقوق است. وضع قانون، ویژه مناطقی است که جوامع ابتدایی، نظم حقوقی یافت و نهاد دولت در آنها شکل گرفت. بنابراین، از آنجایی که جوامع انسانی‌ها، عرف و عادت، به عنوان وسیله‌ای برای تنظیم روابط حقوقی آنان بوده است؛ از این رو، در اکثر نظام‌های حقوقی دنیا، عرف نقش و اهمیت ویژه‌ای دارد. در نظام حقوقی اسلام نیز در تفسیر قوانین و مقررات، به نقش زمان و مکان و صورت توسعه داده است. در واقع، رمز جاودانگی شریعت اسلام، در قابلیت انطباق آن با مقتضات زمان است.

البته در کتب اصولی شیعه، از عرف به عنوان یکی از ادله احکام، بحثی به میان نیامده است و اندیشمندان اصولی و فقهی شیعه، عرف و عادت را به عنوان منبع و پایه شناخت احکام شرعی، مطرح نکرده و برای آن اهمیت محدودی قائل نشده‌اند و تنها حجیت و اعتبار آن را در موضوعات و به موارد خاصی اختصاص داده‌اند. به عبارت دیگر تنها، نقش ابزاری عرف پذیرفته شده است.

در این جا به عنوان نمونه، دیدگاه شیخ جواد مغنیه درباره عرف بیان می‌شود. ایشان، عرف و عادت را از مصادر تشریع نمی‌داند و می‌گوید: «اگر عرف یا عادت در زمان قانون‌گذار و به وسیله او تنفیذ یافته است، نباید تصور شود که عرف و عادت، منبع صدور قانون بوده است و چون عرف و عادت مذکور با قول و فعل یا تقریر شارع،

تنفیذ و امضا شده است؛ از این رو، به اعتبار ابتناء به سنت، مورد اعتبار قرار گرفته است. کاربرد عرف در موضوعات احکام است و نه در خود احکام^۱.

بنابراین، "عرف" نمی‌تواند دلیل مستقلی برای احکام باشد، بلکه اعتبار و حجیت عرف، منوط به کاشفیت آن از امضای شارع است و در این صورت، عرف مانند "سیره متشرعه"، و داخل در سنت خواهد بود^۲.

گرچه عرف دلیل مستقلی در عرض سایر ادله نیست، ولی این مطلب از اهمیت آن نگاهدارد در مورد اعتبار فقهی - حقوقی عرف، با وجود دیدگاه‌ها و اندیشه‌های متفاوت درباره آن، تردیدی وجود ندارد. با نگرشی اجمالی بر فقه و حقوق اسلام، صحت این مطالب، ثابت می‌شود.

بیش‌ترین موارد کاربرد عرف در جایی است که نصّی نباشد. در این موارد در تشخیص موضوعات و تطبیق آن‌ها با مفاهیم عرفی، عرف دارای نقش مهمی است. کاربرد دیگر عرف، احکام قرار دادن آن در تطبیق احکام مطلق است که با اختلاف زمان و مکان، اختلاف پیدا می‌کند و این عرف است که مفسر چنین احکامی است^۳.

بنابراین، نقش عرف در تفسیر احکام و تشخیص مصادیق و درک مفاهیم الفاظ، مورد قبول فقهای اسلام است. فقه‌پایان در ابواب مختلف فقهی به اهمیت عرف اشاره کرده‌اند؛ از جمله امام خمینی (ه) که جزء پیشگامان این حوزه بوده و همچون اکثر فقها، معتقدند که عرف نقش ویژه‌ای در مستندسازی احکام دارد. ایشان در بیان شرایط اجتهاد، بر آشنایی فقیه با عرفیات زمان خود تأکید دارند^۴.

روند سریع تحولات در ساحت زندگی اجتماعی انسان، علاوه بر تغییر عرف‌های موجود در اجتماع، مسائل و نیازهای جدیدی ایجاد می‌کند. این در حالی است که ماهیت قوانین موضوعه، کلیت آن است، به نحوی که مقنن نمی‌تواند و باید برای هر مورد جزئی، حکم خاصی معین کند. از طرف دیگر، قاضی براساس قوانین مکتوب به صدور حکم و رفع مخاصمه است. به این معنا که باید اقدام به توجیه و استدلال و استنباط کند، که همگی از درون‌مایه‌های تفسیر هستند.

۱. مغنیه، محمد جواد، *فقه الإمام الصادق (ع)*، قم، مؤسسه انصاریان، چاپ دوم، ۱۴۲۱ق، ج ۶، ص ۱۱۷.
 ۲. شریعتی، مهدی، *پروسی مصادر و منابع فقه فریقین*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۰، ص ۱۷۱.
 ۳. همان، ص ۱۷۴.

یکی از ابزارهای مهمی که در این زمینه (تفسیر قانون) باید مورد توجه قرار گیرد، عرف است. تحرک و پویایی هر قانون نیز مرهون توجه و عنایتی است که به عرفیات جامعه دارد و الا راکد و متوقف شده، در نظام حقوقی، متروک و مهجور می‌ماند. بنابراین، عرف که بر اساس زمان و مکان، متغیر است، در تشخیص موضوعات قوانین و نیز تفسیر آن‌ها، نقش مهمی دارد. به گونه‌ای که می‌توان گفت، هیچ شریعت و نظام حقوقی‌ای نمی‌تواند از عرف بی‌نیاز باشد.

در نظام حقوقی ایران نیز که در بیشتر موارد از فقه امامیه اقتباس شده است، عرف نیز در رسیدن به فتوا و وضع قواعد حقوقی اثر به‌سزایی دارد؛ به گونه‌ای که می‌تواند اعدای سرتیج ایجاد کند. قانون نیز این امر را جایز دانسته است. قانون مدنی ایران که نسبت به سایر قوانین عادی، سمت مادری دارد، آن‌قدر قاضی را به عرف و عادت و متعارف بلد ارجاع داده است که در قدرت و اعتبار عرف در حقوق ایران جای بحث باقی نگذاشته است. در این قانون، موارد ارجاع به عرف، گاهی به طور صریح و ضمنی، و در مواردی هم به عنوان یک قاعده حقوقی مدنی یا به صورت قاعده جدید بیان شده است. عرف در قوانین ایران در تعیین نوع و حدود تعهدات قراردادی به عنوان یک ملاک تفسیری نیز به کار می‌رود.

از میان رشته‌های حقوق، حقوق خانواده بیش از سایر حوزه‌ها تحت تأثیر عرف و روابط اجتماعی قرار دارد. با توجه به اهمیت خانواده، حرارت تفسیر منطقی و عادلانه قوانین در این نهاد مقدس، جایگاه خاصی دارد؛ چرا که خانواده، اساسی‌ترین نهاد جامعه است و اگر قوانین این نهاد، متناسب با عرف و مقتضیات آن نباشد، اجتماع نیز از آثار ناشی از این بی‌توجهی، خدشه می‌پذیرد. از این رو، نقش عرف در تفسیر قوانین خانواده انکارناپذیر است.

عده‌ای از حقوق‌دانان، در بسیاری از مسائل مربوط به خانواده، عرف و عادت را مبنای نظر خویش قرار داده‌اند. با رجوع به قانون مدنی، این مسئله را به وضوح می‌توان دریافت. به عنوان مثال، حدود و میزان نفقه، اجرت‌المثل، مهرالمثل و مصادیق حسن معاشرت با توجه به عرف معتبر تعیین می‌شود.

نکته حائز اهمیت در مراجعه به عرف برای تفسیر قوانین، به‌ویژه قوانین خانواده، برداشت صحیح از مفهوم عرف است. عرف باید معتبر و معقول باشد تا بتوان از آن به

عنوان ابزاری در تفسیر قوانین، استفاده کرد. به عبارتی، عرف باید از نظر شرعی و قانونی، معتبر باشد. از این رو، قاضی و مجری قانون باید دید صحیحی از شرایط و اوضاع و احوال اجتماعی داشته باشد تا بتواند عادلانه‌ترین و بهترین شیوه اعمال قانون را اجرا کند. بنابراین در مراجعه به عرف، باید اعتبار شرعی و عقلی و قانونی آن را در نظر گرفت و هر عرفی قابل پذیرش نیست؛ چرا که نظم عمومی اقتضا می‌کند، استحکام سلامت خانواده مورد توجه ویژه قرار گیرد. اگر رجوع به عرف بدون ضابطه و ملاک خاصی باشد، باعث سلیقه‌ای و شخصی شدن تفسیر قوانین خانواده می‌شود و این مسئله اختلال در نظم خانواده و تضییع حقوق افراد را به دنبال دارد.

کتاب حاضر با این اهداف تدوین شده است:

۱. تبیین نقش عرف در استنباط احکام
 ۲. شناسایی مبانی فقهی از مباحث خانواده در قوانین و مقررات موجود که عرف در آن‌ها نقش دارد
 ۳. ارائه راهکارهایی برای حل تعارض عرف و شرع در تفسیر قوانین خانواده
- ساختار اصلی این پژوهش بر مبنای روش‌شناسی مصادیق فقهی و حقوقی حقوق خانواده است که عرف در تفسیر آن نقش دارد. در فصل نخست، به تعاریف اصطلاحات، تاریخچه کاربرد عرف، نقش عرف در استنباط احکام و تفسیر قوانین پرداخته شده است.
- در فصل دوم، مصادیق عرف در حقوق خانواده مورد مطالعه قرار گرفته و دیدگاه‌های فقها و حقوق‌دانان در هر مورد، بررسی شده است.
- در فصل سوم نیز مصادیقی از تعارضات عرف و شرع در قوانین خانواده و همچنین راهکارهای رفع تعارض مطرح شده است.
- در این کتاب کوشش شده است تا در راستای تبیین مطالب از آرای آیت‌الله العظمی‌ای مقلد و نظیر صاحب جواهر، شیخ طوسی و فقهای متأخر و معاصر نظیر آیت‌الله خویی و به‌ویژه آرای امام خمینی و دیگر بزرگان و اندیشمندان حقوقی استفاده شود.
- در پایان بر خود لازم می‌دانم از زحمات تمام عزیزانی که در تهیه و تدوین این پژوهش مرا یاری کردند، به‌ویژه سرکار خانم دکتر عظیم‌زاده و سرکار خانم دکتر حاجعلی به دلیل راهنمایی‌های عالمانه و ارزشمند و ارائه نظرات دقیق خود در مراحل

مختلف انجام کار، صمیمانه تشکر و قدردانی نمایم. از خداوند منان توفیقات روزافزون این عزیزان را خواستارم.

همچنین از زحمات بی دریغ مسئولین محترم دانشگاه به ویژه ریاست محترم دانشگاه امام صادق (ع) - پردیس خواهران، سرکار خانم مهدوی کنی کمال تشکر را دارم.

و ما توفیقی إلا بالله

علیه توکلت و إلیه أُنِیب (هود، ۸۸)

اکرم محمدی